

Det tidiga 1900-talets radikala borgerliga realister och arbetarfrågan

Peter Forsgren

I den svenska 1900-talslitteraturen utgör den så kallade arbetarlitteraturen en av de mest centrala litterära strömningarna. Det är en litterär tradition som har starka anknytningspunkter till den arbetarrörelse som växte fram i Sverige under slutet av 1800-talet. Till att börja med hade den svenska arbetarlitteraturen karaktären av politisk kampdiktning och var förankrad i arbetarrörelsens olika offentlighetsformer. I början av 1900-talet skedde ett första litterärt genombrott i och med att en rad arbetarförfattare också etablerade sig i den borgerliga offentligheten genom att komma ut på etablerade förlag. Denna etableringsfas kulminerade under 1930-talet, då en andra generation arbetarförfattare också intog en central och dominerande position i såväl den borgerliga offentligheten som i arbetarrörelseoffentligheten.¹ Denna utveckling sammanfaller i stort sett med den svenska arbetarrörelsens framväxt och allt större politiska inflytande, som manifesteras inte minst i 1930-talets folkhemsbygge. Arbetarrörelsens och arbetarlitteraturens ökande status och betydelse är också något man kan iaktta i en rad andra författarskap under perioden än de som är kopplade till arbetarrörelsen och arbetarlitteraturen. I denna litteratur kan man naturligt nog finna en rad olika reaktioner och hållningar beroende på den enskilda författarens egna sympatier. Syftet med denna artikel är att analysera hur detta tog sig uttryck i tre författarskap som inte tillhör arbetarlitteraturen, men som ideologiskt sett anknyter till arbetarrörelsens ideal och mål och som av och till visar särskilt intresse för arbetarrörelsen och arbetarfrågan.

Gustaf Hellström (1882-1953), Ludvig Nordström (1882-1942) och Elin Wägner (1882-1949) brukar räknas till de så kallade tiotalisterna, en grupp som debuterade runt 1910 och som mer än någon annan tidigare svensk författargrupp sägs ha utvecklat romanen som en genre för samhällsskildring. Som författargrupp är de i stort sett jämnåriga med den första generationen arbetarförfattare, med ledande namn som Gustav Hedenvind-Eriksson, Martin Koch, Dan Andersson och Maria Sandel. Bland tiotalisterna, som i litteraturhistoriska framställningar brukar beskrivas som borgerliga realister, var samhällsengagemanget särskilt starkt hos Hellström, Nordström och Wägner. Dessa tre kan politiskt sett definieras som tillhörande en liberal vänster och de hade också mer eller mindre uttalade sympatier för den socialdemokratiska arbetarrörelsen. Bland tiotalisterna utmärker de sig även genom att ha en omfattande journalistisk produktion

1 Se Furuland 1989: 229-54, samt Furuland och Munkhammar 1989: 103-48.

vid sidan av det skönlitterära författarskapet.² Det är också symptomatiskt att två av dem, Wägner och Hellström, i olika perioder var kopplade till *Dagens Nyheter*, som vid den här tiden politiskt sett var organ för den liberala intelligentian, som också hade en viss dragning mot socialdemokratin (Lundquist 2012: 16).

Ingen av dem hade dock rötter i arbetarklassen eller något explicit förhållande till den samtida arbetarlitteraturen.³ Ludvig Nordströms familj tillhörde det välbärgade borgerskapet (i varje fall innan fadern gjorde konkurs) och Elin Wägner kom från en lundsisk akademikerfamilj med rötter i bonde- och prästsläkter.⁴ Gustav Hellström däremot kom från en något enklare social miljö, en underofficersfamilj, och han har själv påpekat hur denna socialt och ekonomiskt, men även i rent bokstavlig bemärkelse, levde nära arbetarklassen och dess villkor.⁵ Som skönlitterära författare var de huvudsakligen knutna till Bonniers förlag och som journalister för det mesta verksamma i den i bred mening liberala pressen, eller, då det gäller Wägner, den med feministisk och kvinnopolitisk inriktning. Dock finns det ett par avvikelser från detta dominerande mönster. Elin Wagners roman *Vändkorset* (1935), som kommer att kommenteras senare, gavs också ut som följetong i Kooperativa förbundets tidning *Konsumentbladet* och Ludvig Nordström gav vid flera tillfällen ut böcker på Kooperativa förbundets förlag, däribland den kända reportageboken *Lort-Sverige* (1939). Vid dessa tillfällen kan dessa två författarna sägas närma sig en arbetarlitterär kontext.

Trots att de varken tillhörde arbetarklassen eller skrev särskilt för den, men undantag för de tillfällen som nämnts ovan, förhöll de sig emellertid till arbetarklassen på olika sätt i sina författarskap liksom till klassproblematiken i sin samtid, och det är om dessa olika hållningar denna artikel skall handla. Syftet är att visa hur arbetarfrågan och arbetarklassens position i samhället är en tematik som på olika sätt varierar i de tre författarskapen samtidigt som förhållningssätten varierar mellan dem. Att denna tematik gör sig särskilt tydligt märkbar under 1930- och 40-talen är säkert ingen tillfällighet. Det är under denna period som det socialdemokratiska folkhemsbygget började ta form och den svenska arbetarlitteraturen hade under 1930-talet som nämnts ovan sett en andra generation framträda, en författargrupp som kom att inta en central position i den samtida litteraturen.

2 Se exempelvis Linder 1965, kap. "Borgerliga tiotalister. Dikt och samhällsreportage", s. 93-130, eller Olsson & Algulin 1995: 381-383, 385-392. Olika aspekter på Gustaf Hellströms mångåriga verksamhet som utrikeskorrespondent finns belysta i Leopold & Persson 2015.

3 Om definition av arbetarlitteratur, se Furuland 1989: 234-236. Furuland laborerar där med tre faktorer, vars betoning kan växla över tid: litteratur skriven om, av och för arbetare.

4 Om Nordströms biografi och dess betydelse för författarskapet, se Linder 1965: 93-95. Nordström, som ofta återvände till barndomsmiljön i Härnösand i sitt författarskap, har bland annat skildrat faderns konkurs i romanen *Planeten Markattan* (1937). Om Wagners familjebakgrund och väg till författarskapet via journalistiken, se Linder 1965: 121-22.

5 Se Linder 1965: 106-108 om Hellströms biografi och betydelse för författarskapet. Första delen av Gustaf Hellströms stora självbiografiska romanserie om Stellan Petreus, *Dagdrömmar* (1921), skildrar barn- och ungdomsåren i födelsestaden Kristianstad.

Tidigast och tydligast sker denna anknytning hos Ludvig Nordström, som redan i romanen *Ankarsparre* (1912) låter Karl XII uppträda i rollen som socialdemokratisk samhällsreformator (se Fagerstedt & Sörling 1987: 38-64, 81-100). Som Staffan Björk visat i sin avhandling om Heidenstam pågick det en intensiv diskussion om just Karl XII vid sekelskiftet 1900. En rad olika tolkningar av gestalten gjordes utifrån skilda ideologiska positioner. Denna diskussion handlade ytterst om Sverige och om landets historia och framtid (Björck 1946: 17-24). Nordströms roman innehåller embryot till det som några år senare skulle bli det stora temat i författarskapet, nämligen det Nordström själv kallar totalism. Denna kan beskrivas som en teori om hur det moderna samhället utvecklas, en utveckling vars främsta drivkrafter är industrialisering, urbanisering och globalisering.⁶ Nordström, som var starkt positiv till Sveriges omvandling till ett modernt industriland med en internationellt framgångsrik exportindustri, såg arbetarklassen och dess organisationer, politiska och fackliga, som de viktigaste aktörerna i denna utveckling tillsammans med industrins och finansvärldens representanter. Det nya Sverige som växer fram präglas enligt Nordström av kompromiss och samarbete mellan arbete och kapital och Nordström blir redan under slutet av 1910-talet en samhällsdebattör som drar upp huvudlinjerna i det folkhemsbygge som något decennium senare börjar bli en politisk verklighet (Se Fagerstedt & Sörlin 1987: 81-100). Under särskilt 1920-talet ägnar Ludvig Nordström detta nya Sverige stor uppmärksamhet. Det sker i romaner och reportageböcker liksom i en rad artiklar och föredrag. Reportageböckerna förses ofta med ett rikt bildmaterial och här varvas bilder från industrikomplex med foton av moderna arbetarbostäder. Det är särskilt de norrländska industriorterna som mer än något annat inkarnerar detta nya samhälle.⁷

Ludvig Nordström ser länge samhällsutvecklingen ur ett slags örnperspektiv och hans idéer kan lätt förknippas med det som senare kommit att kallas för social ingenjörskonst. Det är också en mycket manlig blick – den moderne, välutbildade och medvetne arbetaren, ingenjören och företagsledaren är de som intar det främsta rummet i den nordströmska samhällsvisionen. Intressant är därför den förskjutning som sker under de sista åren av författarskapet i och med att författaren mer börjar skildra samhället underifrån. Det kanske främsta exemplet på detta är den stora bostadsundersökning som fick namnet *Lort-Sverige* (1938) och som ursprungligen var en serie radioreportage innan det utkom som bok på Kooperativa förbundets förlag. *Lort-Sverige* är på en gång ett socialt reportage och ett stycke undersökande journalistik, genomfört på ett mycket systematiskt sätt, som blottade mörka sidor av folkhemmet som det krävdes reformer för att förbättra.⁸ Att upplysa och medvetandegöra för att åstadkomma samhällsförändringar hade varit något av en huvudinriktning i Ludvig Nordströms författarskap alltifrån slutet av 1910-talet och i *Lort-Sverige* får detta sitt kanske främsta och i varje fall mest kända uttryck. Författarens solidaritet med det socialdemokratiska folkhemsbygget kommer än tydligare

6 Se Forsgren 2016, kap. ”Att förstå världen. Totalismen som idé”, s. 72-77.

7 Om Norrland som modernt modelland, se Fagerstedt & Sörlin 1987: 63-80 och Forsgren 2015: 161-192.

8 Om *Lort-Sverige*, se Fagerstedt & Sörlin 1987: 101-130.

fram i det som kom att bli Ludvig Nordströms sista bok, *En dag av mitt liv* (1942), även den utgiven på Kooperativa förbundets förlag. Boken är skriven under de mörkaste krigsåren, då ingen vändning ännu är sikte. Detta utgör en mörk ram kring den. Desto starkare framstår då dess tro på det nya demokratiska samhälle som författaren ser runt omkring sig i sin vardag. Boken kan ses som ett slags lågmäld lovsång till folkhemmet, som författaren ger olika hoppfulla bilder av under det dygn som berättelsen skildrar. I denna bok uttrycker Nordström för första gången en medvetenhet också om kvinnornas situation, då han påpekar att den moderna utvecklingen inneburit många lättnader även för dem, men att kvinnorna fortfarande tyngs av det ojämnt fördelade hemarbetet och en kvarvarande ojämlikhet mellan könen (Nordström 1941: 15-18).

Hos Elin Wägner är det lite fyrkantigt uttryckt könskampen som står i centrum, men även klassproblematiken aktualiseras av och till i författarskapet. Så sker redan i en av hennes tidigaste romaner, i rösträttsromanen *Pennskaftet* (1910). Denna handlar till största delen om rösträttskvinnor ur den mer välbeställda medelklassen, men åtminstone en passant skymtar även arbetarklassens kvinnor och behovet av att även dessa organiserar sig i kampen för kvinnors politiska rättigheter. Detta är något som återkommer i romanen *Dialogen fortsätter* (1932), en roman som utkom ett decennium efter den kvinnliga rösträtts införande och som just diskuterar hur kvinnor på bästa sätt skall använda rösträtten för att åstadkomma samhällsförändringar. Romanen visar att förhållandet mellan kön och klass är konfliktfyllt. Det gäller till exempel relationen mellan medelklassens kvinnor och arbetarklassens, och när dessa två kvinnogrupper vid ett tillfälle gör gemensam sak uppstår en minst lika laddad konflikt mellan kvinnor och män inom arbetarklassen (Wägner 1932: 63-96). En linje i romanen går ut på att visa att männens patriarkala attityder gentemot kvinnor är lika starka oberoende av männens klasstillhörighet eller politiska hemvist, att kön är mer avgörande än klass. Dock är det just bland arbetarklassens män som det visar sig finnas möjligheter till politiskt samarbete.

I *Vändkorset* (1935), som först publicerades som följetong i Kooperativa förbundets tidning *Konsumentbladet*, är det för Elin Wägners författarskap ovanligt nog arbetarrörelsens män som intar en ledande roll i handlingen. På flera sätt framstår också *Vändkorset* som författarens folkhemsroman. I *Dialogen fortsätter* talas det mycket om behovet av samarbete mellan kvinnor och män, men romanens berättelse blottlägger mer än någonting annat de olika konflikterna mellan dem i synen på samhället och hur det skall styras. Feministiska röster saknas inte heller i *Vändkorset*, men här är huvudtendensen ändå kompromiss och samarbete, något som tematiskt knyter just den romanen samman med en rad av Ludvig Nordströms texter från samma tid, något som kan te sig överraskande med tanke på hur olika dessa två författare såg på samhällets utveckling. *Vändkorset*, som på flera sätt sticker ut i Elin Wägners författarskap, kan beskrivas som ett slags kollektivroman som skildrar moderniseringsprocessen i ett småländskt brukssamhälle i början av 1930-talet då internationell kapitalism och ökad konkurrens tillsammans med nya produktionsmetoder försätter samhällets industri i en akut ekonomisk

kris. Samhället präglas av moderna folkrörelsepräglade offentlighetsformer och det är i den lokala konsumbutikens lokaler som idén om en fabrik ägd och styrd av de anställda föds under intensiva diskussioner. Denna idé förverkligas i romanens slut och det kan ske genom att stridande viljor och intressen förmår samarbeta för samhällets och allas bästa. Detta ideal av kompromiss och samarbete finns gestaltat i romanens centrala symbol och tillika dess titel, vändkorset, och det inkarneras hos den moderna och medvetne arbetaren Albär Fristedt mer än hos någon annan av romanens gestalter. Hos honom sammansmälter de olika röster och hållningar som kommer till tals under den kris samhället genomgår, till exempel tradition och modernitet, konservatism och radikalitet liksom arbete och kapital. Mellan denne arbetare och fabriken nye, storkapitalistiske ägare, utvecklas ett samarbete som bygger på ömsesidigt förtroende och respekt och som ligger i linje med det samarbete mellan socialdemokratisk arbetarrörelse och storkapital som inleddes under just 1930-talet.⁹ På romanens slutsidor tematiseras samhällets möjligheter till förändring och gemenskap genom att olika röster rent konkret vävs samman i texten (Wägner 1935: 348).

Gustaf Hellströms *Kärlek och politik*, som utkom 1942, utgör del fem av sju i den självbiografiskt baserade romanserien om Stellan Petreus, som påbörjades 1921 och vars sista del utkom så sent som 1952. *Kärlek och politik* skildrar huvudpersonens tid som utrikeskorrespondent i London under åren närmast före första världskriget och det är en roman som med fördel kan läsas ur ett postkolonialt perspektiv. Här är det dock en annan sida av den som skall uppmärksammas, nämligen arbetarfrågan. Detta är särskilt intressant eftersom författaren till skillnad från Ludvig Nordström och Elin Wägner också tematiserar sin egen klassposition, inte minst i relation till rollen som författare och skribent.

Redan i romanens inledning tas klassproblematiken upp, särskilt i beskrivningarna av London som en storstad djupt präglad av djupa ekonomiska och sociala skillnader mellan olika stadsdelar och befolkningsskikt. Dessa klasskillnader präglar även huset där Stellan Petreus bor, och beskrivningen av förhållandena i detta liksom av samhället i stort innehåller ofta kritik av eller satir över konservativa hållningar. Just för att Stellan är utlänning och utanförstående kan han röra sig mer fritt i det annars ganska rigida engelska klassamhället, som han både observerar och söker beskriva, framför allt i sin journalistik.

Mötet med den engelska arbetarklassen och dess svåra villkor berör Stellan Petreus djupt och får honom att grubbla över de sociala orättvisorna och hur dessa kan lösas. Det får honom även att reflektera över sin egen klassposition liksom begränsningarna i den liberalism han hittills känt sig solidarisk med. På ett ställe heter det: ”Några hundra meter från det hus där han bodde [...] låg en stadsdel, där tusentals oförvitliga och laglydiga människor utan egen förskyllan led nöd. Det kom stunder då tanken på detta blev outhärdlig” (Hellström 1942: 119). Periodvis kommer han att tvivla helt på liberalismen för att i stället se socialismen som lösning på samhällets problem.

9 Om *Vändkorset*, se Forsgren 2009: 181-188, 200-202.

Vid ett tillfälle iakttar Stellan Petreus en massdemonstration. Då det kommer till en konfrontation mellan massan och polisen, står han först vid sidan av och betraktar det hela, men efter ett tag blir han själv en del av massan, något som han uppfattar som ett slags dop till en mer aktiv, till och med revolutionär hållning. Denna utveckling påverkar också hans skrivande, hur han skildrar England för de svenska tidningsläsarna. Ju mer insatt han blir i Englands ekonomiska och sociala förhållanden, liksom i dess kolonialpolitik, desto mer radikaliserar han. Samtidigt betonas ofta hans mellanposition klassmässigt liksom hans eget ambivalenta förhållande till klass och politik. Sent i romanen beskriver han sig som "ett mellanting" och som "en oförbätterlig liberal" som vill ha "rättvisa åt *alla*", samtidigt som han är medveten om att detta förmodligen är "en utopi" (Hellström 1942: 513).

Under en period bosätter sig Stellan i East End, en vistelse vars syfte beskrivs på följande sätt: "jag kan inte leva med människor alldeles inpå mig som lider nöd, utan att försöka komma underfund med vad det betyder för dom" (Hellström 1942: 232). Snart upptäcker han dock att det finns en gräns för hur nära han kan komma East Ends invånare liksom för hur mycket han kan förstå av deras livsvillkor och sätt att tänka. Han fastnar i sitt skrivande och känner sig oförmögen att skildra det han upplever, bland annat därför att han "börjat vänja sig vid fattigdomen, eländet, brokigheten och bullret": "Allt hade inom loppet av ett par veckor blivit häpnadsväckande alldagligt, kusligt självfallet – och stabilt. Här skulle inga revolutionens brandfacklor tändas" (Hellström 1942: 264). Stellan känner en besvikelse över att den engelska arbetarklassen inte är mer revolutionsbenägen, att delar av den till och med är politiskt konservativ. Det får honom att längta efter svenska förhållanden där arbetarklassen självklart röstar med socialdemokratin. Samtidigt skräms han av det han själv upplever som tendenser till att själv bli en ansvarslös så kallad slummänniska, något han beslutar sig för att bekämpa. Detta blir ett slags test på hans egen viljestyrka och karaktär. I denna del av romanen omvandlas klass från att vara ett samhällsligt och kollektivt konfliktområde till att bli ett individuellt, moraliskt och psykologiskt problem. Trots hans ambivalenta känslor inför East End, är det till slut ändå den kollektiva samhörighetskänslan bland människorna där som för Stellan framstår som det värdefulla, även sedan han flyttat därifrån.

Stellan Petreus tvingas inse hur lite upprorsbenägen den engelska arbetarklassen är liksom vilken ytterst blygsam roll han själv spelar i kampen för social rättvisa. Hans lösning blir att skriva en roman, som "i symbolens form skulle återge hans erfarenheter från det gångna året" (Hellström 1942: 328), ett romanskrivande som omgärdas av hans skrivelser i tidningen om strejker och politiska oroligheter. Den roman vars genes här beskrivs, är den som heter *Kuskar* och som Gustaf Hellström gav ut 1910. Den har betecknats som ett totalismens genombrottsverk och som sådan betecknande för dess samhällskritiska prosa. Inom denna tillhörde Hellström de allra viktigaste författarna tillsammans med Nordström och Wägner och denna artikel har sökt visa hur de tre författarna i denna sin inriktning också var påverkade av arbetarrörelsens utveckling, indirekt förmodligen också av den till arbetarrörelsen kopplade arbetarlitteraturen.

Referenser

- Björck, Staffan (1946), *Heidenstam och sekelskiftets Sverige. Studier i hans nationella och sociala författarskap* (diss. Lund). Stockholm.
- Fagerstedt, Otto & Sverker Sörling (1987), *Framtidsvittnet. Ludvig Nordström och drömmen om Sverige*. Stockholm.
- Forsgren, Peter (2009), *I vansklighetens land. Genus, genre och modernitet i Elin Wägners smålandsromaner*. Göteborg & Stockholm.
- Forsgren, Peter (2015), *Norrland som koloni och utopi. Olof Högborgs Den stora vreden, Ludvig Nordströms Petter Svensks historia och berättelsen om Sverige*. Göteborg/Stockholm.
- Furuland, Lars (1989), "Folkrörelser och arbetardikt". I: Lars Lönnroth & Sven Delblanc, *Den svenska litteraturen IV. Den storsvenska generationen: 1890-1920*. Stockholm.
- Furuland, Lars och Birgit Munkhammar (1989), "Autodidakter och arbetardiktare". I: Lars Lönnroth & Sven Delblanc, *Den svenska litteraturen V. Modernister och arbetardiktare: 1920-1950*. Stockholm.
- Hellström, Gustaf (1942), *Kärlek och politik*. Stockholm.
- Leopold, Lennart & Roland Persson (red.) (2015), *Världsreportern från Kristianstad*. Kristianstad.
- Linder, Erik Hjalmar (1965), *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria. Fem decennier av nittonhundratalet*. Stockholm.
- Lundquist, Åke (2012), *Kultursidan. Kulturjournalistiken i Dagens Nyheter 1864-2012*. Stockholm.
- Nordström, Ludvig (1942), *En dag av mitt liv. Lite vardagsdemokrati*. Stockholm.
- Olsson, Bengt & Ingemar Algulin (1995), *Litteraturens historia i Sverige*. Stockholm.
- Wägner, Elin (1932), *Dialogen fortsätter*. Stockholm.
- Wägner, Elin (1935), *Vändkorset*. Stockholm.